

Recenzja Alina Barczyk, „Rezydencje rodu Mniszców w czasach saskich. Historia i treści ideowe architektury”, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, ISBN: 978-83-8220-580-0, e-ISBN: 978-83-8220-581-7, ss. 612, il. 202, bibliografia, aneksy, indeksy

Jakub SITO

Instytut Sztuki, Polska Akademia Nauk
<https://orcid.org/0000-0002-2670-1513>

Wydana przed dwoma laty książka Aliny Barczyk jest pierwszym kompleksowym omówieniem świeckiego mecenatu architektonicznego Mniszców w XVIII w., kiedy ta rodzina osiągnęła szczyty znaczenia politycznego i majątkowego w Rzeczypospolitej. Wprawdzie rozmaitym zagadnieniom związanym z tym rodem i jego fundacjami prace cenzusowe, pojedyncze artykuły, a nawet książki poświęcili m.in.: Emmanuel Świeykowski¹, Anna Berdecka², Jolanta Putkowska³, Marek Kwiatkowski⁴, Maria Czeppe⁵, Aleksandra Żółkoś⁶, Zofia Maciakowska⁷, a także sama autorka recenzowanej książki, która jednak dopiero w omawianym studium ujęła to zagadnienie w sposób kompleksowy i wyczerpujący. Decydując się na koncentrację na samych tylko rezydencjach, autorka mogła wnikać głęboko w żmudną

1. Emmanuel Świeykowski, *Monografia Dukli* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1903).
2. Anna Berdecka, „Pałac Mniszców przy ul. Senatorskiej w Warszawie” (rozprawa magisterska, Instytut Historii Sztuki UW, 1951).
3. Jolanta Putkowska, „Warszawski zespół rezydencjonalny Józefa Wandalina Mniszcha marszałka wielkiego koronnego, kasztelana krakowskiego”, *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej* 2 (2002), s. 105–118.
4. Marek Kwiatkowski, *Pałac Mniszców w Warszawie – Ambasada Królestwa Belgii* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2009).
5. Maria Czeppe, *Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763* (Warszawa: Neriton, 1998).
6. Aleksandra Żółkoś, *Mecenat kulturalny Jerzego Augusta Wandalina Mniszcha w Dukli* (Dukla: Ruthenus, 2011).
7. Zofia Maciakowska, „Pałac Jerzego Wandalina Mniszcha w Gdańsku u schyłku XVIII wieku”, w: *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 3, red. Edmund Kizik (Gdańsk–Warszawa: Instytut Historii PAN, 2015), s. 53–81.

często rekonstrukcję ich wyglądu, a także programu artystycznego, użytkowego i ikonograficznego.

Publikacja Barczyk wpisuje się w nieliczną, póki co, serię książek poświęconych mecenatowi artystycznemu polskich nowożytnych rodów magnackich, względnie ich wybitnych przedstawicieli. Temat ten od ponad 40 lat cieszy się wprawdzie pewnym zainteresowaniem, ale – w moim przekonaniu – nauka polska stoi pod tym względem dopiero u początków drogi. Jej otwarcie wyznacza znakomita monografia mecenatu artystycznego Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej pióra Bożenny Majewskiej-Maszkowskiej⁸. Wspomnieć należy też o publikacjach omawiających artystyczne dokonania Mikołaja Radziwiłła „Sierotki”, Jana Klemensa Branickiego oraz Kazimierza Leona Sapiehy, autorstwa odpowiednio Tadeusza Bernatowicza⁹, Anny Oleńskiej¹⁰ i Doroty Piramidowicz¹¹, czy aktywność fundatorską małżeństwa Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich pióra Rafała Nestorowa¹². Książka Aliny Barczyk wpisuje się w cykl opracowań mecenatów polskich rodów rozumianych w sensie szerszym – albo jako jedna rodzina w wybranym stuleciu, albo kilka rodów traktowanych porównawczo w konkretnym odcinku czasu. Mecenat Paców w XVII stuleciu omówiła Anna Sylwia Czyż¹³. Szczególnie bliską inspiracją dla studium o Mniszchach wydają się dwie książki wydane przed dekadą: Andrzeja Betleja – *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*¹⁴ (zbliżony układ treści, reprezentatywny dobór przedstawicieli rodu, a także skupienie się na ich działalności w XVIII w.) oraz Tadeusza Bernatowicza – *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*¹⁵, poświęcona fundacjom rezydencjonalnym wybranych polskich rodów magnackich w XVIII w., w największej mierze Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki”.

Książka licząca 612 stron, zawierająca 202 ilustracje oraz 21 plansz, ma konstrukcję jasną i czytelną. Składa się – poza wprowadzeniem i podsumowaniem – z czterech zasadniczych części (I–IV), każda po trzy rozdziały (z wyjątkiem części pierwszej, dwurodziałowej); te ostatnie dzielą się na liczne podrozdziały literowe, one zaś na śródrozdziały liczbowe. I tak, część pierwsza jest poświęcona rodowi Mniszchów: jego dziejom do końca XVII w., kiedy budowały się podstawy znaczenia rodu z wyszczególnieniem „budowniczych”: Mikołaja Mniszcha (ok. 1482–1552),

8. Bożenna Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976).

9. Tadeusz Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji Nieświeskiej* (Warszawa: Neriton, 1998).

10. Anna Oleńska, *Jan Klemens Branicki: „sarmata nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2011).

11. Dorota Piramidowicz, *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609–1656)* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2012).

12. Rafał Nestorow, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016).

13. Anna Sylwia Czyż, *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa, Zygmunta i Mikołaja Stefana. „Lilium bonae spei ab antiquitate consecratum”* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2016).

14. Andrzej Betlej, *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku* (Kraków: Societas Vistulana, 2010).

15. Tadeusz Bernatowicz, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011).

starosty łukowskiego, Jerzego Mniszcha (zm. 1613), wojewody sandomierskiego, Maryny Mniszchówny (1588/1589–1614), carowej Rosji, Franciszka Bernarda Mniszcha (zm. 1661), starosty sanockiego, Jerzego Jana Mniszcha (zm. 1693), wojewody wołyńskiego; w drugim zaś rozdziale dążeniu do arystokratycznego stanu i wysokich urzędów (ów rozdział składa się z podrozdziałów traktujących o tytularze, legendarnych dziejach rodu i jego politycznym znaczeniu). Najobszerniejszą część druga dotyczy Józefa Wandalina Mniszcha (1670–1747), marszałka wielkiego koronnego. Oprócz biografii magnata i sumarycznie potraktowanej kwestii jego roli jako inicjatora fundacji i konesera, autorka zaprezentowała użytkowane, względnie budowane przez niego rezydencje: zamek w Laszkach Murowanych, pałac przy Senatorskiej w Warszawie, pałac w Dęblinie, dwory w Jaworowie i w Brzostowicy koło Grodna. Jerzy August Wandalin Mniszech (1715–1778) jest bohaterem części trzeciej, na którą składa się omówienie sylwetki twórcy słynnej kamaryli dworskiej oraz jego stosunku do sztuki, a także dwóch użytkowanych przezeń rezydencji: w Gdańsku i w Dukli. Ostatnią, czwartą część poświęcono Janowi Karolowi Wandalinowi Mniszchowi (1716–1759), właścicielowi słynnego pałacu w Wiśniowcu na Wołyniu oraz stosunkowo mało znanej rezydencji przy Miodowej w Warszawie. Budowle te Barczyk analizuje szczegółowo, przedstawia również biografię magnata oraz podsumowuje jego działalność fundatorską.

Imponująco wygląda zestawienie źródeł rękopiśmiennych i bibliografii zawarte na 38 stronach i liczące, w pierwszym wypadku prawie 150 jednostek (a w przypadku korespondencji – zespołów listów), w drugim grubo ponad 500 pozycji bibliograficznych – książek, artykułów i edycji źródeł. Na kolejnych stu stronach znalazło się osiem aneksów archiwalnych, w tym fragmenty korespondencji oraz inwentarze budowli i ich wyposażenia.

Autorka jako historyk i analityk architektury napotkała podstawową trudność, czyli zły stan zachowania omawianych przez nią budowli. Większość z nich została przebudowana, czasem gruntownie, a niektóre w znacznym stopniu zniszczone, zwłaszcza w wyższych kondygnacjach. Dlatego Barczyk musiała się skupić na reliktach pierwotnej substancji architektonicznej (tzn. powstałej dzięki Mniszchom lub przez nich użytkowanej). Pomierzyła i przebadła wraz z niezbędnym rozwarstwieniem piwnice i przyziemia pałaców przy Senatorskiej i Miodowej w Warszawie, w Dęblinie, w Wiśniowcu i w Dukli. W przypadku Laszek i Gdańska było to niemożliwie ze względu na całkowite zniszczenie budowli. Powyższe badania niekiedy zaowocowały zupełnie nowymi interpretacjami względem dotychczasowej literatury. Ustalenia odnoszące się do pierwotnego wyglądu i nawarstwień architektonicznych pozwoliły autorce na rekonstrukcję układów funkcjonalnych siedzib, ich wnętrz i charakteru wystroju. Tę stronę publikacji uważam za szczególnie interesującą. Autorka opracowania zdecydowała się na szerokie użycie podkładowego materiału kartograficznego, zwłaszcza rysunków pomiarowych z epoki, a także XIX-wiecznych i współczesnych, które z powodzeniem skonfrontowała z dawnymi inwentarzami budowli. Pozwoliło jej to rozrysować (w osobnej warstwie kolorystycznej) pierwotny przebieg murów i odtworzyć układ funkcjonalny budowli z numerycznym oznaczeniem pomieszczeń rozpisanych w załączonej legendzie. Praca ta wymagała szczególnej staranności, uwagi i rzetelności w lekturze archiwaliów – przede wszystkim inwentarzy – pisanych często językiem zawiłym, niejasnych,

koncentrujących się głównie na kwestiach z punktu widzenia badacza architektury drugorzędnych, jak bezpieczeństwo i trwałość budynku czy drobiazgowo spisywane zasoby ruchomości. Odtworzenie pierwotnego układu funkcjonalnego budowli stało się z kolei podstawą do rozważań analitycznych na temat funkcji pomieszczeń, prestiżu, reprezentacji, a czasem także skomplikowanych treści ideowych. Jako badacz zagadnień stołecznych w polskiej sztuce XVIII w. z największym zacięciem przeczytałem obszerne fragmenty poświęcone warszawskim rezydencjom Mniszchów – pałacom przy Senatorskiej i Miodowej. Oba zachowały się w formie bardzo zmienionej (m.in. częściowa odbudowa po zniszczeniach 1944 r.) i wymagały szczególnie starannej rekonstrukcji pierwotnego wyglądu, a także pogłębionej konfrontacji przekształconej substancji architektonicznej z dawnymi inwentarzami. O ile jednak po pałacu na Miodowej nie zachowały się najmniejsze ślady dawnej świetności, o tyle pałac przy Senatorskiej – główna XVIII-wieczna siedziba rodu, ośrodek władzy ministerialnej i centrum decyzji politycznych – ma, jak na warunki polskie, stosunkowo bogatą ikonografię i kartografię, i to pochodzącą – co szalenie u nas rzadkie – z epoki. Są to przede wszystkim: najwcześniejszy widok rezydencji na rysunku Franza Conrada Schmidta z 1740 r., dwa widoki u Bernarda Bellotta z lat 70. XVIII w., plan ogrodu pałacu Mniszchów w Warszawie z Archiwum Narodowego w Krakowie, rysunek Zygmunta Vogla ukazujący ogród przy tymże pałacu i rzuty rezydencji ukazane na licznych (prawie 30) planach Warszawy, począwszy od planu Carla Hübnera z 1733 r., a skończywszy na kartografii z początku wieku XIX. Wskazana tu ikonografia i kartografia wydatnie wzbogaciła rozważania wynikłe ze studiów nad substancją architektoniczną skonfrontowanych z archiwaliami, w tym przypadku z korespondencją Józefa Wandalina Mniszcha z 1717 r., przechowywaną obecnie we wrocławskim Ossolineum. Komplet owych źródeł pozwolił autorce na wyciągnięcie wniosków dotyczących rangi, znaczenia i genezy formy stołecznej rezydencji Mniszchów. Za szczególnie istotne uznała trójskrzydłowy układ w typie *entre cour et jardin* – jeden z pierwszych zastosowanych w Polsce z pełną konsekwencją, pionierskie użycie mansardowego dachu, nowy, „protorokokowy” sposób artykulacji ścian, a także zamknięcie dziedzińca ażurowym parkanem o skomplikowanym, wyłamywanym przebiegu, wyjątkowo bogato ozdobionym rzeźbami, chyba po raz pierwszy w dziejach rezydencjonalnej architektury polskiej otwierającym widok z ulicy na *corps-de-logis* pałacu, w miejsce zamykających ów widok traktów przyulicznych, stosowanych w XVI–XVII, a jeszcze i dłużej w wieku XVIII, nawet w architekturze warszawskiej. Wszystkie te cechy autorka uznała – ze wszelkich miar słusznie – za wybitnie progresywne i związane genetycznie z architekturą wielkich europejskich centrów artystycznych: Francji, Saksonii i Austrii. O ogrodzeniu dziedzińca pisałem w swojej książce sprzed kilku lat¹⁶, wskazując na główny wzorzec, jakim jest Pałac Holenderski w Dreźnie. Barczyk poszerzyła wachlarz saskich wzorów o parkan dziedzińcowy stajni i ujeżdżalni zamkowych w Dreźnie z 1703 r. autorstwa Marcusa Conrada Dietzego. Przeprowadziła również głęboką analizę genezy dachu łamanego, zwanego czasem, nie do końca słusznie, dachem

16. Jakub Sito, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji* (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2013).

mansardowym od nazwiska architekta francuskiego Jules'a Hardouina Mansarta, choć dach w redakcji znanej z pałacu przy Senatorskiej zawdzięcza swój kształt bardziej tradycji niemieckiej, której w tym wypadku pozostawał wierny sasko-warszawski architekt Christoph Burchard Münnich.

Za cenną i ważną tak dla samych ustaleń, jak i lektury pracy, uważam decyzję o zamieszczeniu obszernych przypisów. Znalazły się w nich nie tylko – co oczywiste – skróty pozycji bibliograficznych i jednostek archiwalnych wraz z odnośnymi stronami czy kartami, ale niejednokrotnie także rzeczowy komentarz, rozwinięcie kwestii dla tekstu zasadniczego podrzędnych, skróciwa prezentacja sylwetek osób mniej istotnych (ci najistotniejsi zostali omówieni w tekście głównym), ustalenia geograficzno-rzeczowe, onomastyczne etc.

Omawiane obiekty prezentują się w opisach i analizach Aliny Barczyk niezwykle plastycznie i realnie, słowa je bez mała wizualizują. Należy docenić taką umiejętność autorki, zwłaszcza że materia, którą się zajmuje, jest niezwykle trudna – polska architektura rezydencjonalna XVI–XVIII w. jest najczęściej słabo zachowana, w najlepszym wypadku mniej lub bardziej przebudowana, pozbawiona adekwatnej do jej znaczenia ikonografii. Dotyczy to zwłaszcza budowli bardziej złożonych, rozbudowanych, wielofazowych.

Do słabszych stron recenzowanego studium zaliczyłbym wyłączenie z niego innych niż rezydencjonalne fundacji, zwłaszcza sakralnych. Byłoby interesujące prześledzić, jak w przypadku mecenatu Mniszchów jedne mają się do drugich. Zostało to niejako zaanonsowane w przypadku kościoła parafialnego w Dukli (podrozdział: *Dukla jako miasto rezydencjonalne*) oraz nagrobka Bihildy i Jerzego Mniszchów autorstwa Johanna Geорга Plerscha w kościele Reformatorów w Warszawie, kwestia ta pozostawia jednak uważnego, zainteresowanego epoką i rodem czytelnika w poczuciu pewnego niedosytu. Na uwagę – w kontekście ścisłego tematu pracy – zasługiwałby np. na poły świecki charakter niektórych z fundacji kościelnych, na czele z wnętrzem znakomitej kaplicy grobowej w Dukli, słusznie budzącej wśród badaczy reminiscencje pałacowego buduaru czy gabinetu. Także europejska ranga artystyczna i swoisty „kosmopolityzm” (poprzez zastosowanie włosko-francuskich wzorów) warszawskiego nagrobka Bihildy i Jerzego Mniszchów, dobór jego autorów, poczynszy od projektanta Jakuba Fontany po rzeźbiarza Johanna Geорга Plerscha, i brak w nim jakichkolwiek odniesień treściowych o charakterze ściśle sakralnym, zasługiwałby na większą uwagę autorki w rozdziale o fundacjach artystycznych Jerzego Wandalina Mniszcha. Myślę o tym magnacie w kontekście jego zdecydowanego kosmopolityzmu, postawy wybitnie antytradycjonalistycznej, protooświeceniowej, mając na względzie choćby jego rolę jako odnowiciela polskiej masonerii. Ta ostatnia sprawa nie została w pracy podniesiona, a wydaje się niezmiernie ważna dla postawy nie tylko światopoglądowej, politycznej, ale także „artystycznej” marszałka nadwornego koronnego – jednej z najciekawszych postaci polskiego mecenatu 2. połowy XVIII w., zapowiadającej formację typową już dla epoki stanisławowskiej. To różniło go od jego ojca, choć obu bliski był kierunek francusko-niemiecki w architekturze i jej wystroju, czy może szerzej – w upodobaniach artystycznych. Za mankament uznałbym także ograniczenie aneksów jedynie do ośmiu. Na publikację zasługiwałaby niewątpliwie przechowywana w Ossolineum korespondencja Mniszchów, zwłaszcza te jej partie,

które odnoszą się do architektury i wystroju ich rezydencji. Myślę tu szczególnie o korespondencji Józefa Wandalina dotyczącej budowy pałacu przy Senatorskiej, w tym o listach architekta Christoph'a Burcharda Münnicha i budowniczego Sebastiana Rybczyńskiego. To bogate źródło zdecydowanie zasługiwałoby na pełną edycję. Sprawy artystyczne mogą być poruszane także na łamach korespondencji Jerzego Wandalina, która pozostaje dotąd w zasadzie nieznaną szerszemu gronu.

Książka Aliny Barczyk ma w znacznej mierze charakter pionierski, opisuje nie tylko mecenat architektoniczny jednego z najważniejszych polskich rodów magnackich, ale, na zasadzie *pars pro toto*, ukazuje mechanizmy nowożytnego patronatu artystycznego polskiej magnaterii (czy szerzej: europejskiej arystokracji) w okresie największego jej znaczenia, wkrótce potem nastąpił powolny zmierzch politycznej dominacji tej warstwy. Jest nie tylko nader interesującą wyprawą w głąb jednego z najciekawszych stuleci w dziejach kultury polskiej, ale także swego rodzaju raportem z istic detektywistycznego dochodzenia do prawdy o wciąż bardzo słabo zbadanej architekturze rezydencjonalnej dawnej Rzeczypospolitej, prowadzonego z godną pochwałą sumiennością i odpowiedzialnością za słowo.

BIBLIOGRAFIA

- Bernatowicz, Tadeusz. *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji Nieświeskiej*. Warszawa: Neriton, 1998.
- Bernatowicz, Tadeusz. *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- Betlej, Andrzej. *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*. Kraków: Societas Vistulana, 2010.
- Czeppe, Maria. *Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763*. Warszawa: Neriton, 1998.
- Czyż, Anna Sylwia. *Fundacje artystyczne rodziny Paców: Stefana, Krzysztofa, Zygmunta i Mikołaja Stefana. „Lilium bonae spei ab antiquitate consecratum”*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2016.
- Kwiatkowski, Marek. *Pałac Mniszchów w Warszawie – Ambasada Królestwa Belgii*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2009.
- Maciakowska, Zofia. „Pałac Jerzego Wandalina Mniszcha w Gdańsku u schyłku XVIII wieku”. W: *Studia i materiały do dziejów domu gdańskiego*, cz. 3, redakcja Edmund Kizik, 53–81. Gdańsk–Warszawa: Instytut Historii PAN, 2015.
- Majewska-Maszkowska, Bożenna. *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Nestorow, Rafał. *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adama Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
- Oleńska, Anna. *Jan Klemens Branicki: „sarmata nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2011.
- Piramidowicz, Dorota. *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609–1656)*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2012.
- Putkowska, Jolanta. „Warszawski zespół rezydencjonalny Józefa Wandalina Mniszcha marszałka wielkiego koronnego, kasztelana krakowskiego”, *Prace Naukowe Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej* 2 (2002): 105–118.
- Sito, Jakub. *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji*. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2013.
- Świeykowski, Emmanuel. *Monografia Dukli*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1903.
- Żółkoś, Aleksandra. *Mecenat kulturalny Jerzego Augusta Wandalina Mniszcha w Dukli*. Dukla: Ruthenus, 2011.